

„A’ PESTIS IDEJÉN MIRE KELLESSÉK VIGYÁZNI” Védekezés a határvidéken és a Magyar Királyság belsejében a 18. században

A középkorban és a kora újkorban számtalanszor pusztítottak járványok, a fertőző pestis különösen sok áldozatot követelt. A járványok behurcolását és elterjedését már igen korán, a középkortól kezdődően védő intézkedésekkel, illetőleg elzárással igyekeztek meggátolni. Szigorúan felügyelték a határátkeléseknél a belépőket, akik számára kötelezően letöltendő várakozási időt írtak elő. A veszteglő idő, a belépés korlátozása és ellenőrzése a megélenkülő tengeri kereskedelemmel és közlekedéssel függ össze; a rendszer kialakítása a 14. századi nagy európai pestisjárványhoz és elsősorban a tengeri hatalmakhoz, Raguzához (1377), Velencéhez és a tengeri kikötőknél fekvő városokhoz (mint például Marseille) köthető. A legelső várakozási idő még harminc napos volt (ez volt az ún. Trentina), majd a Földközi-tengeri gyakorlat később átalakult negyven naposra (ún. Quarantina, amelyből a karantén szó ered). A szabad behajózás érdekében a hajósoknak hitelt érdemlően kellett igazolniuk, hogy a hajó fertőzésmentes és járványmentes kikötőből érkezett. Ehhez egy ezt bizonyító hiteles okiratot kellett bemutatniuk, amelyet az előző berakodási helyen állítottak ki számukra. Ezt – velencei mintára – a kora újkorban olyan konzul (később konzuli hivatal) állította ki, aki a célállomás országának kihelyezett illetékes (kereskedelmi és közegészségügyi) megbízott képviselője volt. A helyszíni vizsgálat után kézhez kapott irat tartalmazta a hajó kiindulási kikötőjének, valamint az út során érintett kikötőknek a közegészségügyi állapotát, így azt is, ha mégsem voltak mentesek a járványtól. A veszélyeztetettség mértéke szerint a hivatalok négyféle ilyen iratot vagy „nyílt levelet” (*patente-t*) állíthattak ki: szabad, tiszta, gyanús vagy érintett, végül piszkos vagy szennyezett, vagyis fertőzött állapotú helyekről (*patente libera, netta, sospetta e tocca, bruta*). Az irat tartalmától függött, hogy a hajó a legénységével és rakományával együtt vesztegzár alá kerül-e, egy héttől 40 napig terjedő időtartamra.¹ Járványgyanús időben ez utóbbi időt kellett a tengeri kikötőbe érkező hajók legénységének és utasainak eltölteniük (1. kép).² A

¹ Balázs Péter: *A tengerészeti egészségügy kezdetei a Magyar Királyságban. Szabályzatok a XVIII. században*. Budapest, 2019, /Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 131/, 53., 66., 85–86. Az eljárásrendre részletesen lásd az ugyanitt publikált 1755. évi rendeletet: uo. 85–100. Lásd még Uó: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete*. 1–2. kötet. Piliscsaba – Budapest, 2007, /Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 57/, 255., 257.

² Erna Lesky: *Die österreichische Pestfront an der K. u. K. Militärgrenze. Saeculum* 8 (1957), 82–104., itt 82.; Olaf Briesse: *Angst in den Zeiten der Cholera. Über kulturelle Ursprünge des Bakteriums. Seuchen-Cordon I*. Berlin, 2003, 242. Tengeri veszteglőállomásra lásd Magyar

karantén-időszakról újabb igazolás készült, amelynek birtokában lehetett a kikötőt elhagyni.

A tengeri egészségügyi felügyelet mellett hamar megjelentek a szárazföldön, leggyakrabban az országhatárnál létesített ellenőrző pontok. Ezek az épületek, később karantén- vagy vesztegzárállomások azt a célt szolgálták, hogy minél hamarabb felismerjék a külföldről behurcolható járványokat, és így megakadályozhassák vagy megelőzhessék a terjedésüket. Ugyanakkor ezeken a pontokon ellenőrizhették a határon átkelőket, és megpróbálták lefűlelni a csempészeket, illegális határátlépőket, dezertáló katonákat is. E tanulmányban a Magyar Királyságban, annak határvidékén és az ország területén alkalmazott 18. századi gyakorlat alapján azt mutatjuk be, mikortól és milyen módon igyekeztek a szárazföldi közlekedés során meggátolni a fertőzés terjedését, és miként védekeztek akkor, ha a ragály betört a belső területekre. A levéltári források révén összehasonlítható, milyen különbségek voltak a határ menti állandó védekezés és a királyság belső területein felállított ideiglenes karanténállomások gyakorlata között. A központi és a helyi rendelkezések elemzésén túl az egykorú házi gyógymódokat is bemutatjuk, és rámutatunk arra is, hogy a kora újkorban a járványos időszakban kiadott előírások és intézkedések nagymértékben egyeztek a napjainkban követett rendelkezésekkel.

Vesztegzárállomások a határvidéken

Az egészségügyi kordon kialakítása

A kora újkorban a Magyar Királyságban többször is kitört a pestisjárvány, a Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben is nagy pusztítást okozott. Mivel az Oszmán Birodalommal (ahonnan a legkönnyebben behurcolhatták a fertőzéseket) hivatalosan nem volt szabad az érintkezés, ezért a terület nem számított potenciális veszélyforrásnak, egészen az 1718. évi pozsareváci békéig. Az azzal csaknem egyidejűleg (július 27-én) megkötött kétoldalú kereskedelmi és hajózási szerződés azonban már új alapokra helyezte a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti kapcsolatokat. A szerződés értelmében mindkét állam konzulokat nevezhetett ki a másik birodalom azon településeire, ahol más államok hasonló meghatalmazottai már működtek.³ A konzulok elősegítették a gazdasági kapcsolatokat a monarchia és az oszmán alattvalók között, és elsősorban országuk gazdasági érdekeit védtek. A szerződés következtében megélénkült a kereskedelem – a nagyfokú szabadság és mobilitás következtében pedig egyre kevesebb akadály állta a fertőzés

Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Térképtár, Helytartótanácsi térképek (a továbbiakban: S 12), Div. XII. No. 32. Situations Plan der Meer-enge Martinschiza.

³ Ernst D. Petritsch: Die internationalen Beziehungen zur Zeit des Vertragswerkes von Passarowitz. In: *Wir und Passarowitz. 300 Jahre Auswirkungen auf Europa. 6. April bis 4. November 2018. Landeszeughaus. Graz, 2018, 24–37., itt 35–36.*

útját. Ezért III. Károly már az 1728. október 22-i pátensében elrendelte, hogy a moldvai és szerbiai oszmán területekkel szemben hozzanak létre egy kordonvonalat a fertőzésveszély miatt,⁴ de ez végül nem valósult meg. A végső elhatározást siettetette az 1738-ban kitört nagy pestisjárvány és a ragálytól való félelem. Az egészségügyi ellenőrző vonal felállítása révén gondolták megvédeni a cseh-osztrák örökös tartományokat és a monarchia fővárosát.⁵ A teljes, a Habsburg Monarchia déli határától Erdélyen át a Lengyel Királysággal határos északi határvonal mentén húzódó kordon felállítását végül a 18. század közepétől kezdődően, Mária Terézia uralkodása idején rendelték el.

Ez a délről, a Tengeremléktől induló egészségügyi kordon, megerősítve a katonai őrséggel, a 19. század végéig védte a Magyar Királyságot (és közvetve Bécsét és a cseh-osztrák örökös tartományokat) a járványveszélytől. Kiépülése több lépésben történt, és kezdetben igen fejletlen volt. A déli határszakasz kordonja már 1742-ben elkészült. A vesztegzárházakat, veszteglőhelyeket (*contumacia*, *Contumaz*, *Contumaz-Station*⁶) igyekeztek a természetes határvonalnál, a határfolyók mentén, az átkelőknél felállítani. A többi szárazföldi karanténállomást a nagyobb forgalmat és kereskedelmet bonyolító határutaknál, csomópontoknál és határátkelőknél jelölték ki. Az 1770-ben kiadott, a Magyar Királyságra érvényes egészségügyi normatíva (az ún. *Generale normativum in re sanitatis*) szerint a Habsburg Monarchiát a következő vesztegzárállomások védték: a Horvát Királyságban Szluinban (Slunj), Radanovacban és Kostajnicaban (Hrvatska Kostajnica),⁷ valamint a Tengeremléken várta karantén a monarchiába érkezőket. A szlavóniai határőrvidéken Mitrovica (Sremska Mitrovica), Bród (Slavonski Brod),⁸ Ógradiska (Stara Gradiška) települések rendelkeztek vesztegzárállomással. A Temesi Bánságban Óorsován (Orşova), Zsupaneken (Jupalnic), Mehádián (Mehadia)⁹ és Pancsován

⁴ *Codex Austriacus IV. Supplementum codicis Austriaci, Pars II. Sammlung Oesterreichischer Gesetze und Ordnungen, wie solche von Zeit zu Zeit ergangen und publiciert worden, so viel deren vom Jahr 1721. Bis auf Höchst-traurigen Tod-Fall Der Römisch-Kayserlichen Majestät Caroli VI. aufzubringen waren.* Gesammelt, und in diese Ordnung gebracht, von Sebastian Gottlieb Herrenleben. Wien, 1752, 499–500. Vö. Christian Gepp: Die Pest von 1713 und das Entstehen des ‚cordon sanitaire‘. *Ostblicke* 6 (2015), 37–56., itt 37.

⁵ Sabine Sutterlüti: *Die Kontumaz in Mehadia. Mobilitätskontrolle und Seuchenprävention im 18. Jahrhundert.* Magisterarbeit Universität Wien, Wien, 2016, 24.

⁶ Az elnevezés eredetére lásd Balázs: *Mária Terézia...* 247–248.

⁷ Az 1774. évi tervrajzát lásd MNL OL, Térképtár, Kamarai térképek (a továbbiakban: S 11), No. 1007. Plan des Contumacz Hauses in Kostanicza.

⁸ Az 1774. évi tervrajzát lásd MNL OL, Tervtár, Delineationes aedilium (a továbbiakban: T 1), No. 15/1–7. A bródi vesztegház épületei.

⁹ A régi mehádiái vesztegzártelep 1783. évi alaprajza, a katonai funkciók jelölésével: MNL OL S 11 No. 1015. Plan in welchen entworfen samentliche, in der sobenanten Mehadier alten Contumacz vorbefindliche Wohnungs Gebaedten Contumacisten-Unterkunften und verschlossene Warrn-Hambers. A 19. századi tervezett változtatások: MNL OL S 12 Div. XII. No. 26/1–2. Situations Plan des Mehadier Vorcontumaz Posten oder so genannten Haan zu Neu Schupanek.

(Pančevo) épültek vesztegzárházak. A legjelentősebb és kereskedelmi szempontból legnagyobb forgalmat bonyolító veszteglőház a Belgráddal átellenben fekvő zimonyi (Zemun) vesztegzárállomás volt (2. kép).¹⁰ Itt 1760-tól egy újabb, külső, ún. elő-vesztegzárházat is emeltek, és egy másikat az északabbra fekvő Banovcén (Novi Banovci, 3. kép),¹¹ amely a Konstantinápoly–Bécs fő kereskedelmi út vonalában feküdt. Az Erdélyi (Nagy)Fejedelemségben a szorosoknál és hágóknál (a Vöröstoronyi-, Bodza-, Radnai-, Ojtozi-, Vulkán-, Gyimesi-szorosban és a Piricskei-, Tömösi- és Töröcsvári-hágónál) állítottak fel karanténállomásokat.¹² Egyedül a Magyar Királyság, Csehország és Szilézia északi határán nem húzódott sokáig tervszerűen kiépített és őrzött kordon. Az 1750-es években az északi Kárpátokban már működtek ugyan vesztegzárállomások,¹³ de az udvari egészségügyi bizottság (*Sanitäts-hofkommission*) csak 1768-tól kezdett behatóbban foglalkozni az északi vesztegzárvonal kialakításával. Elsősorban az abban az évben kitört orosz-török háború, illetőleg az Oszmán Birodalomban fekvő Philippopolisban (Plovdiv) pusztító, valamint a Podóliában és Volhíniában dühöngő pestisjárvány híre miatt egyre sürgetőbbé vált egy őrzött kordonvonal felállítása.¹⁴ Az északi határszakaszon ugyan kevésbé volt jellemző, hogy az Oszmán Birodalomból, vagyis a járványok által leginkább sújtott déli vidékről érkeznének kereskedők, de pestisjárvány vagy háború esetén elengedhetetlenek voltak azok a határpontok, amelyek a fő útvonalakat ellenőrizték. Jegyezzük meg azonban azt is, hogy az északi határvonal kiépítése és az ottani komoly határőrség megszervezése ekkor egyben fontos politikai célt is szolgált. A katonák és határőrök fegyveres jelenléte erősítette a császári-királyi csapatok védelmét, amelyek 1768-ban elfoglalták a Luxemburgi Zsigmond király által elzálogosított szepesi városokat.¹⁵

Az uralkodói döntés értelmében hamar megkezdődött a meglévő vesztegzárállomások mellett az újak kijelölése és felállítása, és a határvédvonal kialakítása. 1770-től kezdődően vált teljessé a kordon, veszteglőházak működtek a Máramaros vármegyében fekvő Borsán (Borşa), Kőrösmezőn (Jaszinya) és Ruszkapolyánán (Poienile de sub Munte), illetőleg a Bereg vármegyei Vereckén is. További karanténállomásokat terveztek a Szepességben Szepesófalura (Spišská Stará Ves), Zemplén vármegyében Virovára, Sáros vármegyében Komarnik (Felső-

¹⁰ MNL OL T 1 No. 107/1–8. A zimonyi vesztegház és harmincadhivatal.

¹¹ Tervrajza: MNL OL S 12 Div. XII. No. 29/4. Banovcei veszteglőállomáshely.

¹² Balázs: *Mária Terézia...* 249–253.

¹³ Vö. MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Acta sanitatis (a továbbiakban: C 37), Lad. B. Fasc. 7. No. 1. passim.

¹⁴ MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Udvari Kancellária regisztraturája, Originales referadae (A 1), 1769/606. Gróf Eszterházy Imre biztosí kinevezése, 1769. december 7.

¹⁵ Divéky Adorján: *A Lengyelországnak elzálogosított 16 szepesi város visszacsatolása 1770-ben.* Budapest, 1929; Dinnyés Patrik: Egy zálog „kiváltása” – A szepességi városok visszaszerzése (1769–1772). In: *Kora újkori doktori program házi konferenciája.* Eger, 2016. 04. 22. Eger, 2016, 95–110., itt 102.

Komárnok/Vyšný Komárnik) és Gaboltov (Galbató), míg Árva vármegyében Podvilk (Podwilk) településekre.¹⁶

Az egészségügyi kordonvonal mentén a határvédelmet részben katonák, részben fegyveres civilek látták el. A Habsburg Monarchia déli részén a határőrök, délkeleti, hegyvidékes részén az ún. plajások őrködtek. Ők egy polgári zsoldos őrség tagjai voltak, akik nyáron a karánsebesi és az orsovai havasok lejtőin őrzáratoztak, hogy megakadályozzák a rablók és a csempészek illegális határátlépését. Az 1760-as évek végén ezen a szakaszon mindössze 27 katona végezte munkáját egy kapitány irányításával.¹⁷ Az erdélyi hegyeket a természeti viszonyok miatt szintén nehezen lehetett őrizni. A hegyvidéki átkelés nehézségei miatt ezért itt elsősorban a hágókra, szorosokra összpontosítottak. Ennek ellenére állítólag csupán csak a vesztegzárállomások környékén 5000 katonára lett volna szükség, de valójában 20 ezernél is több kellett volna a teljes határszakasz védelméhez.¹⁸ A legkésőbb kialakított északi vonalnál a máramarosi határszakaszon a tervzet szerint járványmentes időben 62 poszton két gyalogos zászlóalj és három huszárszázad (huszárszázad) teljesített volna szolgálatot. Őket harminc medvevadász és hatvanhat civil őr segítette ki. Járványveszély esetén azonban erősítésként több mint háromszáz helyi parasztra számítottak.¹⁹ A valóság azonban másként nézett ki: a törvényhatóságok az előírthoz képest jóval kisebb számú határőrséget biztosítottak. A borsai határszakaszt 1773-ban megszemlélő II. József meglepődve jegyezte fel úti jelentésében, hogy mindössze négy katona védte a Moldva felőli határt Borsa mellett, ketten kicsit távolabb posztoltak; „könnyen kikövetkeztethető, mennyire elégtelen ez az őrség” – hangsúlyozta a császár.²⁰ A Bereg vármegyei 37 határpontot négy század gyalogos és két huszárszázad védte nyolc medvevadással, kilenc vármegyei hajdúval és mindössze huszonkét paraszttal együtt. Járványveszély esetén ezen a határszakaszon négyszáz helyi parasztra volt szükség – a vármegye azonban mindössze 210 szolgálatához járult hozzá. Ezzel ellentétben Árva vármegye a teljes igényelt létszámot biztosította, a határvédelemben mind a 138 parasztra számíthattak – nem így Sárosban, ahol a vármegye a szükséges 668 fő helyett mindössze 100 parasztot engedett őr állni. Ők így csak a legszükségesebb, stratégiaileg fontos helyeket tudták védeni. Az őrség megszervezése tehát komoly nehézségekbe ütkö-

¹⁶ Ezek a települések még nem kerültek be az 1770-ben kiadott egészségügyi normatíva szövegébe.

¹⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburg-Lothringische Hausarchive, Hausarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA HausA), Hofreisen 2-2-1. Abschrift des Reisejournals Kaiser Joseph II. für seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 12v. Zsupanek, 1768. április 30.

¹⁸ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 8-2. Auszug aus der siebenbürgischen Reiserelation des Kaisers. fol. 1032v.

¹⁹ MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Udvari Kancellária regisztratórája, Acta generalia (A továbbiakban: A 39), 1770/4077.

²⁰ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 7-1. Journal der Reise Kaiser Joseph II. durch Ungarn, das Banat, Siebenbürgen und das Gebiet von Marmaross. fol. 264r. Borsai vesztegzárállomás, 1773. július 13.

zött: 1770-ben 2422 polgári örre lett volna szükség, a vármegyék ennek csak töredékét, 1047 fő szolgálatát hagyták jóvá²¹ – a pontos okok felderítése további kutatásokat igényel. A védelem céljából, vagyis azért, hogy a nem őrzött, rejtett ösvényeken áthaladókat is fel tudják tartóztatni, különböző fizikai akadályokat, torlaszokat (*Verhack*) is elhelyeztek a határvonalnál a hegyekben. A máramarosi szakaszon például 28 torlaszt emeltek, hogy ezzel gátolják meg a természetes utak használatát.²²

Az egészségügyi és kereskedelmi okokból felállított karanténállomások fontos stratégiai szerepet játszhattak egy esetleges ellenséges támadás kivédésekor is. Az 1739-ben megkötött belgrádi béke értelmében a déli határ mentén fekvő sáncokat mindkét félnek, mind az oszmánoknak, mind a Habsburgoknak le kellett rombolnia – hadi vagy védelmi célból pedig nem emelhetek újabb épületeket. A már működő vesztegzárépületek javítása és átépítése is sokszor gyanút keltett az oszmánokban, akik katonai célokat feltételeztek a háttérben. A bécsi udvar a legtöbb esetben ezért kínosan ügyelt arra, hogy ennek még csak a látszatát se keltsse, de a járványveszély miatti intézkedésekről, például újabb palánkkerítés felépítéséről nem mondott le. Ennek ellenére tény, hogy az 1760-as évek végén Újpalánkára és Zimonyhoz újabb karanténállomásokat terveztek. Az oszmánoknak ugyan az egészségügyi kordon szükséges szigorítását nevezték meg – a forrásokból azonban egyértelműen kiderül, milyen stratégiai szerepet szántak a hasonló új építményeknek: ezekből az épületekből egyúttal ellenőrizni tudták volna a vízi hajóforgalmat, sőt szükség esetén akár le is zárhatták volna a folyamatokat.²³ Mivel a határ menti vesztegzárállomások harcászati szempontból fontos helyeken feküdtek, védekezés céljára is használhatták őket (mind délen, mind keleten, mind északon). Ez a funkció különösen jól látható a Vereckére tervezett állomásépület alaprajzán: az árok és a palánk kialakítása erődzerű (4. kép), az épületet csúcsokban végződő bástyákkal látták el (mint az erődök esetében), és a bejutást a palánksor elé a földbe 45 fokos szögben leszúrt 3 láb és 3 hüvelyk (kb. 1 méter) hosszú karósr is megerősítette, amely mérete alapján pont a támadó emberi test magasságához illeszkedett.²⁴

²¹ MNL OL A 39 1770/4077.

²² Lásd ehhez a határszakasz elkészített térképét: MNL OL, Térképtár, Magyar udvari kancelláriai térképek (S 85), No. 34. Plan deren Gränzen des Marmaroscher Comitats, worinnen angedeutet wird allwo die Contumatz hauser errichtet werden dann welche Steig-Weege pro Comertio offen geblieben, und welche mittelst Verhacken verschlossen vurdren.

²³ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 3-1-1. Berichte über die militärische Situation in den Städten Segedin, Arad, Temesvar, Peterwardein, Racsá, Brood, Gradisca, Esseg, Ofen, Stuhlweissenburg, Komorn, Raab. fol. 359v. Vö. erről bővebben: Kulcsár, Krisztina: Türkengefähr an der Südgrenze der Habsburgermonarchie nach 1768. Zustände und Reformwürfe anhand der Reisedokumentation Kaiser Josephs II. (megjelenés előtt a *Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien* sorozatban).

²⁴ MNL OL, Tervtár, Eszterházy család cseszneki ága (a továbbiakban: T 31), No. 3. „Notata über die Contumaz Gebäude und deren Befestigung”.

Az ideális vesztegzárállomás

A 18. század elején a veszteglőházak elhelyezése és kialakítása függött a természetes földrajzi adottságoktól, továbbá a hely kereskedelmi szerepétől. Az elsődleges szempont az egészségügyi feltételek betartása volt. Kezdetben nem beszélhetünk egységes kialakításról, bár a déli kereskedelmi útvonalaknál elhelyezett karanténállomások esetében már meghatároztak bizonyos alapvető szükségleteket. Egységes elvekkel mégis inkább az északi határvonal felállításakor találkozunk: a járványügyi szempontokat figyelembe véve 1770. április 14-én általános irányelveket adtak ki a karanténállomások ideális építésmódjáról, és ezek szerint épültek meg az északi határvonal épületei. A szigorúan vett vesztegzárállomást ideális esetben négyszögletes vesztegzártelepen emelték, bár ezt a folyók mentén nehéz volt kialakítani.²⁵ A telepet tíz láb (kb. 3 méter) magas palánknak kellett körülzárnia, amely „elrekesztette” a külvilágtól. A falalánk előtt – lehetőség szerint – árok vette körül a területet. Ezen belül kellett elhelyezni a határátlépőket, szigorúan ügyelve arra, hogy elkülönüljenek a fertőtlenítést végzőktől és a már fertőtlenítettektől. Az állomás területén belül ezért tehát két külön részt alakítottak ki: a vesztegzárállomás nem fertőzött területén belül álltak a személyzet hivatali épületei: itt helyezték el például az igazgató, a sebészorvosok, az írnokok, a pap lakásait. Ők voltak azok, akik nem kerültek közelebbi kapcsolatba a fertőzöttekkel. Egy újabb magas fal kerítette körbe azt a területet, ahova a veszteglőket (illetőleg a fertőzötteket) elzárták, valamint itt őrizték és tisztították az árut, ingóságokat is. Ez volt a veszélyes (ún. exponált) kerület. „Exponálnak mondatik mindaz, a mi állandó érintkezésnek van kitéve, mint pl. a kapuőrök, a szolgálk, kik a vesztegzár alatt levő személyeket kiszolgálják, a tolmács [...] stb. A kapuőr állandóan exponálva van egész családjával, s előszobájában mindig ég a paráztűzön a füstölőanyag, mely a legjobb orvostól a pestis ellen ajánlva van. [...] A többi exponált tisztviselő és a szolgálk havonkint váltatnak fel.”²⁶

Az exponált területen belül is két részt különböztettek meg, amelyeket kerítés választott el egymástól. A fertőzött személyek a fertőtlenítő személyzettel együtt a belső részben kaptak helyet, a másikban pedig raktárak, istállók, csűr és kocsiszín volt.²⁷ Ellátásuk a szintén a veszélyes területen belül élő és tevékenykedő ún. tisztítószolgák (*Reinigungsknecht*, egészségi őrök vagy egészségi szolgálk) feladata volt, akik mindenféle fizikai kontaktust kerültek a fertőzöttekkel. A határátlépők külön-külön faházikóba kerültek, amelyet a déli határvidéken kalyibának, kalibának is hívtak (feltehetően a görög kaliva, hajlék szóból). A tervrajzokon a hallás

²⁵ Vö. például a Duna kanyarulatában fekvő pancsovai vesztegzártelepet: MNL OL S 12 Div. XII. No. 28/1. Situations Plan von der Pancsovaer Contumaz.

²⁶ Berkeszi István: *Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben*. Budapest, 1887, 112–113.

²⁷ Lásd a tervrajzokon: MNL OL T 31 No. 1–10. Vö. Balázs: *Mária Terézia...* 198.

utáni névalakot *Colive* vagy *Colife* alakban tüntették fel (5. kép). A fertőzésveszély miatt ezeket a lakásokat igyekeztek egymástól távol felépíteni, és hasonlóképpen tíz láb (kb. 3 méter) magas fal választotta el őket egymástól. Amikor ezek számát kívánták növelni, legtöbbször lemondtak a különálló elhelyezésről, helyette közös belső falakat alakítottak volna ki, de a bejáratuk szigorúan különválasztott volt. Így Mehádián egyszerre harmincan tölthették volna le a kiszabott időt, míg Zimonyban és Pancsován négyesével építették volna meg a veszteglőszobákat, amelyekhez középen közös kéményt és tűzhelyet terveztek, amelyet mind a négy helyiségből külön lehetett használni. Banovcén hat ilyen négyes lakás szerepel a tervrajzon, és itt figyelembe vették a veszteglők vallását is: külön helyezték el az oszmánokat, a zsidókat és a keresztényeket.²⁸ A „modernebb” veszteglőhelyeken már minden egyes házikóhoz külön raktár és istálló is tartozott, és természetesen külön árnyékszék.²⁹ A kalyibákon rácsok (rostélyok) voltak, a tisztítószolgák így tudták kívülről és távolról megszemlézni az elzártakat (és az esetleges betegeket), akik ezen keresztül juthattak élelemhez. A délen fekvő, kereskedelmi szempontból jelentős vesztegzárállomásokon a nagy mennyiségű fertőtlenítendő áru elhelyezése okozott gondot, itt egyre nagyobb raktárépületeket terveztek (6. kép).³⁰

A karanténállomáson előírt szabályokat tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy elsősorban a megfigyelés, a távolságtartás és az elzárás volt a jellemző. A beérkező határátlépők mindegyikét vizsgálat alá vetették, ez alól nem lehetett kivételt tenni, még azokat is megvizsgálták, akik mégsem kívánták letölteni az előírt karanténidőt, és inkább visszafordultak volna.³¹ A kikérdezést az igazgatónak kellett elvégeznie. 1770-től, az egészségügyi normatíva kiadását követően ez szigorú előírás volt és csakis nappal történhetett, vagyis a későn érkezőknek meg kellett várniuk, amíg felvirrad. Az igazgató a vizsgálati szobában hat láb (kb. 190 cm) távolságból tette fel a kötelező kérdéseket a belépni szándékozónak egy sűrű, kettős kerítéssel elválasztott helyről, majd a borbélyorvos (*chirurgus*) vizitálta meg őket – szintén csak a távolból. A kikérdezés során az utazókat kifaggatták az utazás céljáról, a halott hírekről, az esetleges járványveszélyről, a gyanús viselkedésekkel történt bármilyen érintkezésről.³² A borbélyorvos a pestis tünetei után tudakolózott: van-e a belépőnek végtag- és törzsfájdalma, kábultnak érzi-e magát, émelyeg vagy verejékezik-e, esetleg nem rekedt-e be. A járvány látható jelei voltak a megnőtt, fájdal-

²⁸ MNL OL S 12 Div. XII. No. 26/2. Situations Plan des Mehadier Vorcontumaz Posten oder so genannten Haan zu Neu Schupanek; MNL OL S 12 Div. XII. No. 29/3. Zimonyi külső (elő) veszteglőállomás helyszínrajzi térképe; MNL OL S 12 Div. XII. No. 29/4. Banovcei veszteglőállomás.

²⁹ Lásd például MNL OL T 31 No. 1. A tervezett vereckei vesztegzártelep.

³⁰ Például a zimonyi vesztegzárállomás tervrajzán feltüntetett raktározásra használt épületek: MNL OL T 1 No. 107/4. A zimonyi vesztegház és harmincadhivatal.

³¹ Lásd Matthias Perner feljegyzését: MNL OL, Acta deputationis sanitatis (a továbbiakban: A 110), Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez. Observations-Puncta, Verecke, 1770. január 22. 3. pont. fol. 398r.

³² Balázs: *Mária Terézia...* 280–281.

mas mirigyduzzanatok a lágyéktájon, a tarkón, a fül alatt és a hónaljban, esetleg kisebb sötét, kemény foltok, hólyagocskák.

II. József császár, amikor 1768-ben személyesen járta végig a déli határ vesztegzárállomásait, elégtelennek találta ezt az eljárást. Azt feltételezte, hogy gyakran olyanokat engednek el, akik valójában fertőzöttek, mert úgy vélte, az orvos ilyen távolságból nem tudja felismerni a betegség tüneteit.³³ Az orvosok jobb megoldást azonban nem ismertek, hiszen bárminemű érintkezés esetén nekik is karanténba kellett volna vonulniuk. Akit nem fertőzőnek nyilvánítottak, azt csak a szokásos karantén idejére különítették el, de ezt az időt is muszáj volt letöltenie. Azokat, akik esetleg hordozhatták a fertőző betegséget, a belső terület fertőtlenítésszolgájalval együtt egy kalyibában helyezték el, kocsját, igásállatait és áruit pedig az épület udvarán vagy a házikó saját istállóhelyiségében.

A rosszul megépített veszteglőállomások hiányosságai komoly veszélyt jelenthettek: az építéskor ezért ügyelni kellett arra, nehogy túl közel álljanak egymáshoz azok a házikók, ahol a várakozási időt kellett eltölteniük a határátlépőknek. Különösen veszélyesnek tűnt az, ha a karanténidőt kezdők és a már befejezők keveredhettek egymással, sőt az is, ha bárki szabadon érintkezhetett és beszélhetett a karanténban levőkkel, hiszen mindez elősegíthette a járvány (felügyelet nélküli) terjedését. *„Érintkezésnek mondatik minden török oldalon lakó embernek, vagy a vesztegházban levőnek, még pedig nem csak személyeknek, hanem áruknak, pénznek, vagy akármely holminak a megérintése is. Es a ki érintkezett akár ezen, akár a túloldalon, minden könyörület nélkül a vesztegzárban kell maradnia.”*³⁴ 1768-ban a zimonyi vesztegzárállomáson hasonló hiányosságokat észleltek,³⁵ ezért az ott szemlélő II. József külön parancsára alapos vizsgálatot rendeltek el az igazgató ellen. A feltárt gondatlanságok miatt Mathias Pernert elmozdították helyéről, de évtizedes járványügyi gyakorlatát és tapasztalatát nem hagyták veszni. Perner ugyanis már az 1750-es években állami egészségügyi alkalmazásban állt, a mehádiai vesztegzárállomás igazgatója volt, tudásához nem fért kétség.³⁶ Elmarasztalását követően kinevezték az északi határkordon vesztegzárállomásait felügyelő udvari bizottsághoz, és segédkezett az új kordonvonal kialakításánál.³⁷

³³ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 2-2-7. Konzept des Berichts Kaiser Josephs II. an den Staatsrat über seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 331v.

³⁴ Berkeszi: i. m. 112.

³⁵ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 2-2-7. Konzept des Berichts Kaiser Josephs II. an den Staatsrat über seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 331r–v. és MNL OL A 110 A zimonyi vesztegzárállomáson tapasztalt szabálytalanságok, 1768.

³⁶ Baróti Lajos: *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*. Pótfüzet. Temesvár, 1907, 81–94.; Sutterlüti: i. m. 8., 44., 70.

³⁷ MNL OL A 110 Északi kordon. passim.

A „tisztuló idő” alatt

A veszteglőhelyen a mindennapi élet szigorú rend szerint folyt: a tisztítószolgáknak reggelente ellenőrizniük kellett a vesztegzárterületet, valamint azt, hogy sértetlenek-e a raktárrészen tárolt áruk. Jelentést kellett tenniük a borbélyorvosnak, egészségesekek-e az elzárt személyek, esetleg felfedezték-e valamelyikükön a fertőzés tüneteit. Létszámellenőrzést is tartottak, hogy nem szökött-e meg valaki. A chyrurgus ezután a vesztegzárépület igazgatójának tartozott jelentéstétellel.³⁸

A kezdetleges orvosi ismeretek és lehetőségek miatt jól látszik, hogy az alkalmazottaknak a kikérdezésen, a megfigyelésen és a várakozáson kívül más módszer nem állt rendelkezésükre, nem tudták még vizsgálatokkal kimutatni a járványt. Az erdélyi Töröcsvári-hágónál elhelyezett veszteglőházban is csupán elkülönítették a betegeket, valamint ruházatukat, takaróikat megsemmisítették, vagyis elégették.³⁹ A tisztuló idő kezdetén az elzártak alsó ruházatát kimosták, míg felső ruházatukat a szabad levegőn szellőztették.⁴⁰ Hamar felismerték, hogy nem csupán az országbá belépni szándékozó személyek, hanem a velük érkező élőállat, továbbá a rakományok és áruk is terjeszthetik a ragályt, ezért ezeket is fertőtleníteni kellett. Az árukat nem-járványhordozóként és járványhordozóként, vagyis mérgefogó („az ragadó mérget magához szívó”) anyagokra csoportosították.⁴¹ Az élelmiszerek esetében a friss és szárított halat, a teknőst, az éticsigákat elegendő volt például folyóvízzel lemosni. A tengeri szivacsot, hagymát és fokhagymát ellenben 42 napig kellett a szabad levegőn tárolni és szellőztetni. A vásárra hajtott „rövidgyapjú”, rövidszőrű élőállatot (lovat, marhát, sertést) felduzzasztott, tiszta, folyóvízben sodrás ellenében kellett megmosni, ezért igyekeztek a vesztegzárállomásokat patak közelében felépíteni, amennyiben erre mód volt. Ha az állatok mosdatásakor a vízbe kövek, kavicsok jutottak, vagy a víz sárossá vált, akkor a kereskedőnek magának kellett a patakmedret kitisztítania.⁴² A gyapjas állatokra (juhra, kecskére) azonban ugyanúgy vonatkozott az előírt vesztegzár, mivel úgy tartották, hogy ezek bőrét és szőrét nem lehet vízzel kellően lemosni.⁴³ A határon átkelő vadállatok esetében külön szabályozást javasoltak: a szarvast, őzet, vaddisznót, vadnyulat, vadmadarakat elég volt csak egy nedves ronggyal áttörölni, a befogó madzagot és kötelet azonban el

³⁸ MNL OL A 110 Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez, 1770. január 25. Observations-Puncta. 1. pont. Vö. Balázs: *Mária Terézia...* 283.

³⁹ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 7-1. Journal der Reise Kaiser Joseph II. durch Ungarn, das Banat, Siebenbürgen und das Gebiet von Marmoros. fol. 118v. Brassó, 1773. június 6.

⁴⁰ Balázs: *Mária Terézia...* 362.

⁴¹ Uo. 291–292., 298., 306–324. Az idézett kifejezés III. Károly rendeletéből származik: MNL OL, Károlyi család nemzeti levéltára, Károlyi család, Acta publica (a továbbiakban: P 396), 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 292.

⁴² MNL OL A 110 Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez, 1770. január 25. Observations-Puncta. 4. pont, 6. pont.

⁴³ Balázs: *Mária Terézia...* 351.

kellett égetni, mivel úgy gondolták, hogy ezeken az anyagokon tovább megtapadnak a kórokozók. Ezeket az állatokat nem zárták karanténba, 48 órányi várakozás után már elengedték őket.⁴⁴

Az árukat általában szabad területre tették ki vagy akasztották fel szellőzni. A vesztegzárállomás szolgálai naponta átforgatták vagy megkeverték, hogy minden oldalról átjárja a levegő. A gabonafélék, rizs, a fa-, réz- és fémtárgyak nem számítottak fertőzést hordozónak. Ezeket csak szellőztették vagy ecettel kevert tiszta vízzel lemosták, ezután már továbbszállíthatók voltak. A fertőzést hordozó áruk közé tartozott minden, ami posztóból, gyapjúból, lenből vagy kenderből készült, de hasonlóképpen fertőzésveszélyes volt a toll, a pokróc. Ezeket vagy elégették, vagy ha vásárra szánták, akkor mindössze fogókkal kivették a csomagolásból és nap mint nap átmozgatták, igen óvatosan helyezve át őket, mert az alkalmazottaknak ügyelniük kellett az áru épségére. Pestises időben viszont már az elővigyázatosság volt a fő cél, akár azon az áron is, hogy károsodás éri a portékát. Ilyenkor alkalmazták a füstölést és az ecettel való kezelést is – mindkét módszert célravezető fertőtlenítési eljárásnak tartották.⁴⁵ A naponkénti átforgatásért, tisztításért a kereskedőknek az áru mennyisége arányában fizetniük kellett, amelynek összegét az 1770. évi egészségügyi szabályrendelet részletesen megállapította.⁴⁶

A levelezés és a levelek kézbesítése pestis idején szigorúan tiltott volt. Szükség esetén, főként a jelentéstétel miatt azonban kivételt tettek. A fertőzött területekről érkezett küldeményekkel ilyenkor különösen elővigyázatosan jártak el, a személyes érintkezést mindenképpen igyekeztek meggátolni. Ezért a legtávolabbi határhozi posztnál olyan karókat helyeztek el, amelyeknek a hegyét bevágták. Ebbe a nyílásba kellett a levélhordónak beletennie a levelet, amelyet a karó segítségével el tudtak vinni a karanténállomás tisztító, füstölő részébe a fertőtlenítésre.⁴⁷ A vékonyabb leveleket nem bontották fel, hanem kétszer is megfüstölték: először egy fogóval egy külön edénybe helyezték, vagy a füstbe tartották legalább öt percig. Ezt követően vagy egy erre szolgáló külön eszközzel, vagy egy egyszerű árral „ált juggaltván” ismét átfüstölték. A vastagabb levelek esetében feltételezték, hogy a füst nem járja át őket kellően. Azokat tehát felbontották (a pecsétet épségben hagyták), a tartalmukat egy segédeszközzel (ollóval vagy fogóval) kiemelték, és így mindent külön megfüstölték, vagyis fertőtlenítettek – járványgyanús időben ecetes gőz fölé, szitára helyezték, és burával letakarva átgőzölték.⁴⁸ A levelekből kiemelték a fémtárgyakat vagy pénzürméket, ezeket meleg ecetes vízben elmosták, többször átkavarva a

⁴⁴ MNL OL A 110 Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez, 1770. január 25. Observations-Puncta. 7. pont.

⁴⁵ Balázs: *Mária Terézia...* 289–293.

⁴⁶ Uo. 365–367.

⁴⁷ MNL OL A 110 Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez, 1770. január 25. Observations-Puncta. 2. pont.

⁴⁸ Balázs: *Mária Terézia...* 290.

folyadékot, és csak alapos törlés után helyezték vissza a borítékba. A selyem- vagy gyapjúfonallal összekötözött küldeményekről levágták a zsinórt, azt az egészségügyi szabályrendelet előírása szerint azonmód elégették, de ezt feljegyezték a borítékra. A küldeményt ugyanabban a borítékban továbbították a címzetthez, de újra lepecsételték zárasként. A levélfüstölésről a 19. században jegyzőkönyvet kellett vezetni, a leveleket sorszámossal látták el, és ezt a számot a levélre is rájegyezték. Ekkor már nem volt elég az esetenként szemmel látható bizonyíték a borítékon (a füst nyoma), még a füstölés (fertőtlenítés) tényét is fel kellett jegyezni a küldeményre „szembe tűnő nagy betűkkel”.⁴⁹ A füstölés szemmel látható jelei ezeken a pestissel sújtott vidékekről érkezett leveleken figyelhetők meg a legjobban. Az 1740-es évek járványhelyzetének súlyosságáról nem csupán Christoph Hönemann nagybányai borbélyorvos sorai árulkodnak, de az is, hogy valamennyi levelét, valamennyi jelentését erősen megfüstölték, amelynek nyomai megmaradtak levelein.⁵⁰

A karanténidő hatásai

Ahogy az előzőekben bemutattuk, a tengeri karantén negyven napot jelentett. Ettől némileg eltért a szárazföldi vesztegzár időtartama a 18. század első felében: a veszteglés 42 nap, vagyis 6 hét várakozást jelentett a határátlépők, valamint a kereskedők és áruik számára. Ezt az időt járványveszély esetén a század derekán már csaknem három hónapra, 84 napra növelték. A vesztegzár idejének ügyében végül a már többször említett 1770. évi egészségügyi normatíva intézkedett, egységesen megszabva a várakozási időt. Az ekkor előírt letöltendő idő kötelezően a naptári hetet vette alapul, így eltért a Földközi-tengeri példától, a 40 napos zárlattól, mert járvány esetén a korábban megszokott 42 nap karanténidőt írta elő. A határátlépőknek járványmentes, de gyanús időben 28 napot, járványmentes időben pedig mindössze 21 nap „tisztuló időt” kellett eltölteniük a vesztegzárállomásokon.⁵¹ Ez idő alatt ugyanis már megjelentek a fertőzés tünetei. A vesztegzárállomáson levőknek az ellátásukat maguknak kellett megoldaniuk, így vagy vittek magukkal enni-valót, vagy a helyszínen kellett fizetniük az élelemért – ezzel a költséggel tehát számolniuk kellett a határátlépőknek, még úgy is, hogy előírták, a szükséghelyzet

⁴⁹ A levelekkel kapcsolatos eljárásokról: MNL OL, Perényi család levéltára, Perényi Zsigmond iratai (a továbbiakban: P 538), F. 43. Jelzeteletlen iratok, 1831–1832. fol. 88–89. „Az egyszerű vagy több más darabokat magába foglaló s' nagyobb szerkezetett tévő Leve[le]k megfüstöltettise erant az arra fel ügyelő Tisztviselőnek ki adatott Utasítás”.

⁵⁰ Christoph Hönemann járványügyi borbélyorvos jelentése a rendelkezésére álló gyógyszerekről, 1742. december 13. MNL OL C 37 Acta pestilentia. Károlyi Sándor királyi biztos iratai, 1742. december 13. és Christoph Hönemann járványügyi borbélyorvos jelentése Nagybányáról, 1743. január 16. MNL OL P 396 6. Acta sanitatis. 1. 1743. No. 79.

⁵¹ Balázs: *Mária Terézia...* 258., 328–331., és lásd II. József jelentésében: ÖStA HHStA HausA Hofreisen 2-2-7. Konzept des Berichts Kaiser Josephs II. an den Staatsrat über seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 329r–332r.

miatt a helyi árusok nem srófolhatják fel az árakat.⁵² (Az élelmiszerért fizetett értéket természetesen szintén megtisztították, füstölték vagy lemosták.⁵³)

A veszteglőházakban járványmentes időben vegyes társaság időzött: a déli határnál például idénymunkások tartózkodtak rendszeresen. A Livádia közelében fekvő Vulkán-hágónál elhelyezett karanténállomás „azon emberek átvonulására szolgál, akik Havasalföldről a Bánságba mennek nyári munkát végezni”. II. József látogatásakor további harminc, „csupa transmigránszt” talált ott, „néhányat Erdélyből, legtöbben azonban a Bánságból és Arad vármegyéből, asszonyokkal és gyerekekkel; idősek és fiatalok, akik, miután néhány évet Havasalföldön töltöttek, koldusként, egy krajcár nélkül térnek vissza”.⁵⁴ A mozgó idénymunkások mellett elsősorban a kereskedőknek kellett letölteniük a várakozási időt a karanténállomásokon, mint például a gyergyószentmiklósi örményeknek, akik marhákat hajtottak Moldvába, és onnan tértek vissza. A különböző nemzetiségű (örmény, görög, orosz és macedón) kereskedők is többféle árut, de különösen prémeket hoztak be a királyságba, elsősorban a zimonyi karanténállomáson keresztül. Banovcén is főként kereskedőket várakoztattak a karanténban, ők bőrt és gyapjút szállítottak be az országba.⁵⁵

Mivel a 18. században még járványmentes időben is több hétig kellett a beutazóknak rostokolniuk a határon, így a vesztegzárállomások hátrányt jelentettek a kereskedelemre nézve. Erdélyben még szigorúbban vették a védekezést: ott ugyanis, ha járványveszély híre jött, csak a kettős vonalú vesztegzárállomásoknál lehetett belépni az országba. Ez azt jelentette, hogy kétszeres karanténidőt kellett letölteni, elsőként egy külső, ún. „elő-kontumácban” (az első veszteglőházban), majd a rendszeren kiszabott időt a belső vesztegzárállomáson. Emiatt gyakorta megpróbálták kijátszani ezt a rendelkezést, és titokban, máshol lépték át a határt – őket a járőröző határőröknek kellett elfogniuk.⁵⁶ A kereskedelmi konkurenciában tehát fontos

⁵² MNL OL A 110 Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez, 1770. január 25. Observations-Puncta. 8. pont; Balázs: *Mária Terézia...* 286.

⁵³ MNL OL P 538 F. 42. No. 504 után. fol. 327r–v. Az 1831. évi kolerajárvány idején tartott áruátvételek gyakorlatának leírása és az „epekórsági retesz” (Rastell) ábrájának magyarázata.

⁵⁴ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 7-1. Journal der Reise Kaiser Joseph II. durch Ungarn, das Banat, Siebenbürgen und das Gebiet von Marmaross. fol. 53r–v. Livádia, 1773. május 22.; uo. Hofreisen 2-2-1. Abschrift des Reisejournals Kaiser Joseph II. für seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 12r. Mehádia, 1768. ápr. 29. Albert szász-tescheni herceg, a Magyar Királyság helytartója és II. József útítársa 110 körüli számot említ, ő is nagyrészt az Oszmán Birodalomból átjövő oláh bányászokról tudósít. MNL OL, A Habsburg család magyaróvári ágának levéltára, Albert herceg iratai (P 298), Nr. 2. A. II. 12/1. Mémoires de ma vie. fol. 29v.

⁵⁵ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 2-2-1. Abschrift des Reisejournals Kaiser Joseph II. für seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 32v. Zimony, 1768. május 23.; ÖStA HHStA HausA Hofreisen 7-1. Journal der Reise Kaiser Joseph II. durch Ungarn, das Banat, Siebenbürgen und das Gebiet von Marmaross. fol. 142r. Bereck, 1773. június 11. Vö. Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budapest, 1922, 150.

⁵⁶ Az erdélyi egészségügyről: ÖStA HHStA HausA Hofreisen 8-2. Auszug aus der siebenbürgischen Reiserelation des Kaisers. fol. 1032r–1035r.

szerepet kaptak a vesztegzárállomások. Az oszmán kereskedők szándékosan pestisjárvány álhírét keltették, és mivel ilyenkor a hatóságok elővigyázatosságból megnövelték a karanténidőt, így sikeresen több hétre zár alá juttatták versenytársaikat. Másik módszerük szerint önkéntesen maguk vonultak be a vesztegzárállomásba, és a választott hosszú karanténidő miatt így egyes áruk hiányát idézték elő, amelyeket később magasabb áron adhattak el.⁵⁷

A vesztegzári intézkedéseket megszegőkkel szemben erélyes fellépésre volt szükség. Erről már 1738-ban is rendelkeztek, majd részletesen egy 1766. augusztus 25-én kiadott rendelet⁵⁸ szabályozta a határmenti szabálysértéseket. Az őrt álló katonáknak vagy civileknek parancsba adták az úti levelek alapos megvizsgálását és mindazok visszafordítását vagy karanténba utalását, akik fertőzött területről érkeztek. Azokra az illegális határátlépőkre, akik nem engedelmeskedtek a határőrök felszólításának, tüzet nyithattak a határon. Akit elfogtak, azt rögtönítélő bíróság elé vitték. Míg a 18. században ezeket a szabálysértőket azonnal kivégezték, később csak börtönbüntetésre (öt, tíz, de akár húsz évre is) ítélték őket. A holttesteket minden esetben elégették, nehogy fertőzést hordozzanak.⁵⁹ Büntetés várt azokra, akik nem töltötték le az előírt „tisztuló időt”, vagyis kiszöktek a vesztegzárállomásról, azokra, akik olyanokkal (és portékájukkal) kerültek fizikai kapcsolatba, akik nem rendelkeztek egészségügyi igazolással, valamint azokra is, akik ilyen személyeket és árukat befogadtak magukhoz. A hamisított útlevelel vagy egészségügyi igazolással utazókat (és azok kiállítóit szintén) szigorúan megfenyítették. A járvány megfékezése érdekében az utasítások akár még az azonnali halálos büntetést is engedélyezték. Az enyhébb bűnökért vagy szabálysértésekért szabadságvesztés járt.⁶⁰

Védekezés az országon belül

Központi rendelkezések a pestisjárvány idején

Az utolsó nagy kiterjedésű, csaknem országos pestisjárvány a Magyar Királyságban a 18. század közepén pusztított. A járványt feltehetően az orosz-osztrák-oszmán háborúból hazatérő beteg katonák terjesztették el, akik a déli fekvésű erdélyi vármegyékből és Szlavóniából behurcolták a pestist az ország belsejébe. Az első halál-esetről már 1737 végén tudósították a Magyar Királyi Helytartótanácsot. A járvány azonban egyre nagyobb mértékű lett, annak ellenére, hogy a pestis megfékezésére

⁵⁷ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 2-2-1. Abschrift des Reisejournals Kaiser Joseph II. für seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 248v–249r.

⁵⁸ Balázs: *Mária Terézia...* 408–413. Továbbá vö. uo. 85–87.

⁵⁹ Uo. 86.

⁶⁰ Az Erdélyi Gubernium 1813/5385. számú nyomtatott körrendelete. MNL OL, Erdélyi kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára, Cista diplomatica, Vegyes normalia-gyűjtemények (a továbbiakban: F 120), 3. No. 44.

vesztegzárat hirdettek és orvosokat küldtek ki a betegek és a ragály felmérésére. Látszott, hogy már nem elég a határon ideiglenes vesztegzárépületeket felállítani, hanem a királyság belsejében is meg kellett szervezni a védekezést. 1738-ban már Csongrád, majd a nyár folyamán Békés és Bács-Bodrog vármegyében is pusztított a pestis. Ekkor már egyre északabbra, Kecskeméten, Szolnokon, Szegeden, Szabadkán, Péterváradon, a Temesi Bánságban, míg Erdélyben Hunyad vármegyében, Nagyszébenben és Déván is ellenőrizték az utazókat, kóborlókat, vásárra tartókat. 1739-ben a királyság egyre több belső területét és vármegyéjét érintette a járvány, bár meglepő módon nem beszélhetünk teljesen összefüggő területekről. Fejér vármegye mellett Tolna, Abaúj, Bihar, sőt a távoli Nyitra vármegye is fertőzött lett, és a fertőzés elérte Szabolcs és Szatmár vármegyéket is. A pestisjárványt a szigorú intézkedések ellenére nem sikerült megfékezni, a helyi hatóságok és a vármegyék eleinte tehetetlenek bizonyultak a pestis leküzdésében. 1738 nyarától kezdődően központi, egységes és szigorú szabályozásokat, intézkedéseket vezettek be. III. Károly király egészségügyi főbizottságot alakított, amelynek elnöke Esterházy Imre esztergomi érsek volt. A bizottságban királyi tanácsok és egy orvos kaptak helyet, de a tényleges intézkedéseket a helyszínen a megbízottak hajtották végre. Az országot négy egészségügyi kerületre osztották, és élükre egészségügyi királyi biztosokat neveztek ki. Ők gondoskodtak a rájuk bízott országrészben a központi egészségügyi és járványügyi rendeletek, illetőleg a lokális szinten kiadott rendelkezések végrehajtásáról. A Dunáninneni kerületben Balassa Pál gróf, a Dunántúli kerületben Eszterházy János gróf kapott megbízatást. A Tiszántúli kerületbe Károlyi Sándor grófot, míg a Tiszáninneni kerületbe Berényi Tamás grófot küldték.⁶¹

A járvány elterjedését a kezdetleges korabeli híradások és a pontos adatok hiánya miatt nehéz megállapítani, de tudjuk, hogy több hullámban vissza-visszatért, és egyre több területen pusztított. 1743-ban azután már országszerte csökkenően volt a fertőzés, egyedül a Tiszántúli kerületben, a Heves és Külső-Szolnok vármegye területén található Törökszentmiklós és Füzér, továbbá néhány Bereg vármegyei településen találtak még gócpontokat. Ennek a nagy, országos pestisjárványnak a végét 1744. március 11-ére tehetjük, a helytartótanács ugyanis ekkor engedélyezte a Tiszántúli kerületben is a nyilvános vásárokat – vagyis azt, hogy a korábban fertőzöttnek számító kerületben az alattvalók nagyobb csoportokban összegyűljenek.⁶²

A járvány és a fertőzés terjedésének megállítására szigorú intézkedéseket vezettek be. Az 1738. november 3-án (10-én) megjelent rendelet (*Pestis in Hungaria ac Transylvania: Remedia curativa*)⁶³ még ugyan elsődlegesen a hadsereg körében

⁶¹ Felhő Ibolya – Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest, 1961, /A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3/, 114–115.

⁶² Dávid Zoltán: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények*, 1973, 75–130., itt 77.

⁶³ Linzbauer, Franciscus Xav.: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*. 1. kötet, Budae, 1852–1856. No. 548. 640–655.

észlelt fertőzésről szolt, de már figyelmeztette valamennyi országglakót a veszélyekre, és előírta az egészségügyi igazolások szükségességét. Az elővigyázatosság nem csupán a kijelölt vesztegzárállomásokon és a veszteglőhelyeken volt elengedhetetlen, hanem a fertőzött településeken is. A rendelkezésekből jól látható, hogy az egyik legfőbb feladat a betegek és a fertőzött települések izolálása, elkülönítése volt. A védekezés céljára védővonalat, járványzarat (*linea*-t) húztak, leggyakrabban a természetes határvonalak, vagyis a folyóvizek mentén, ahol ellenőrizni lehetett az átkelőket, másrészt a vármegyehatárokon.⁶⁴ 1739 júliusában létesítették az ún. felső záróvonalat a Lajta és a Morva folyók mentén – így védve a monarchia fővárosát és a cseh-osztrák örökös tartományokat. Az ún. alsó záróvonal kialakítását június elejétől kezdték meg a Vág folyó természetes határát felhasználva, amely innen Komárom, Veszprém és Somogy vármegye területén húzódott. Az 1740. április 16-i rendelet⁶⁵ enyhített a korlátozásokon, mivel a két záróvonal között fekvő és egészségesnek (vagyis nem fertőzöttnek) tartott vármegyéből (Moson, Sopron, Vas, Győr, Veszprém, Zala, Somogy, Pozsony és Nyitra) könnyebben lehetett az osztrák tartományokba utazni: csak egy igazolást, útlevelet (*passus*) kellett felmutatni az országhatáron. Ezzel az utazó bizonyította, hogy az azt megelőző négy hétben nem járt az alsó záróvonalon kívüli, fertőzött területeken. Akik az alsó záróvonalon kívülről tartottak Alsó-Ausztriába, azoknak Mórnál, Kisbérnél és Szentlőrincnél kellett négy hétig vesztegelniük és a portékáikat fertőtleníteniük.

Az egész királyságra érvényes, egységes szabályozást és instrukciót a már említett 1770. évi egészségügyi szabályrendelet⁶⁶ nyújtott, amely külön kitért a járványveszély esetén alkalmazandó intézkedésekre. Ennek bizonyos elemeivel már találkozhatunk az 1738 és 1743 közötti járvány idején, de kijelenthetjük, hogy akkor inkább az egyes területekre vonatkozó, helyenként eltérő instrukciók voltak a jellemzők, nem pedig a központi előírások.⁶⁷ Ezek a helyi, vármegyei vagy városi rendeletek részletekben, szigorúságukban vagy akár bizonyos időtartamokban eltérhettek egymástól, de az általánosan alkalmazandó módszerek és a fertőtlenítő anyagok azonosak voltak.

⁶⁴ Vö. Török Enikő: „az infektus egészséggel ne konvenialjon, ne barátokozzon”. Az 1738–1743. évi magyarországi pestisjárvány elleni védekezés térképei. *A hét dokumentuma*, 2020. 11. 04. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/az_infektus_egeszsegessel_ne_konvenialjon_ne_baratkozozon (Utolsó letöltés ideje: 2020. november 5.)

⁶⁵ MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Benigna mandata (C 13), 1740. április 16. Magyar nyelvű fordítása: MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 292.

⁶⁶ A vesztegzárakra vonatkozó előírások magyarul, részletes magyarázatokkal: Balázs: *Mária Terézia...* 246–373.

⁶⁷ Hasonlóan híján voltak kezdetben az 1831. évi kolerajárvány alatt az általános érvényű szabályozásnak, akkor egy ún. *Gondviselés a Veszteglők*re című összeállítás tartalmazott utasításokat: MNL OL P 538 F. 43. Jelzeteletlen iratok, 1831–1832. fol. 167r.

Helyi tiltások és korlátozások

A középkori és kora újkori járványok idején az emberek eleinte még nem tudták, vagy éppen csak sejtették, mi okozza a fertőzéseket. Az orvostudomány fejletlensége miatt nem csak a kiváltó okokat tudták nehezen megállapítani, hanem a megfelelő védekezési metódusok esetében is találgattak. Ahogy bemutattuk, leginkább a fertőzött személy és a vele kapcsolatba került személyek és tárgyak, ingóságok elkülönítésére („elrekesztésére”), elzárására, továbbá megfigyelésére törekedtek. Szükség esetén a fertőzött dolgok tisztítását, fertőtlenítését, esetleg megsemmisítését rendelték el. A hiányos ismeretek és a tévhitok miatt gyakran könnyedén továbbadták egymásnak a fertőzést, miközben pedig felesleges óvintézkedéseket tartottak be.

A fertőzöttnek nyilvánított belső országrészekben a pestisjárvány idején egyfelől lezárásokat alkalmaztak, másfelől ideiglenes veszteglőházakat állítottak fel. Ezek esetében jelentős különbséget fedezhetünk fel a határvidék vesztegzárállomásaihoz képest: míg az utóbbiakban minden határátlépőnek vesztegelnie kellett az előírt ideig (akár egészséges, akár „gyanús”, vagyis járvány által sújtott vidékről érkeztek), a pestisjárvány idején ideiglenesen felállított tisztítóházaknak más feladatai voltak. Az ország belsejében levőkbe egyértelműen a már megbetegedetteket vagy a fertőzés-gyanús egyéneket zárták. Ahol pedig már eluralkodott a fertőzés, ott a betegeket, a betegek által lakott házakat vonták karantén alá, esetleg a fertőzötteket telepítették ki egy nehezen megközelíthető (*abstractus*) helyre.⁶⁸ A biztosok akár egész járvány sújtotta településeket elzárhattak, vesztegzár alá helyezhettek. Debrecenben például 1739 májusa és 1740 áprilisa között rendelték el karantént, a fertőzésveszélyt a házakra kiaggatott cédulák jelezték: a rövidebbekkel jelölték a fertőzés-gyanús (*suspectus, suspiciós*) házakat, míg az igazoltan fertőzött (*infectus, infectiosus*) épületeket hosszú cédulával.⁶⁹ Ezekből a házakból tilos volt a kilépés.

A fertőzött falvak és városok lakóinak kijárási tilalmat rendeltek el, egyes helyeken, mint például Hajdúszoboszlón még a saját földjeikhez sem mehettek ki, hogy azokat megműveljék. A rendelkezést fegyveres őrszemekkel (strázsákkal) tartatták be, akik ellenőrizték, hogy senki se hagyja el az épületeket, a települést vagy a kijelölt helyet. A strázsákat név szerint beosztották, strázsahelyüket kijelölték a bevezető utaknál, és meghagyták, „*hogy mindenik[ne]k külön külön kaliba erigaltassék jól bé fedve, hogy az esső ne penetrállya azon strázsákat*”.⁷⁰ Az elzártakkal tilos volt minden érintkezés, beszélgetés. A házakba elzártak igényeiről a városi, községi bírácoknak kellett gondoskodniuk.⁷¹ A további fertőzéseket ahhoz hasonló rendelkezések révén

⁶⁸ Lásd Hajdúszoboszló példáját: MNL OL, P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 199. 3. pont; uo. 1739. No. 34. Bereg vármegye instrukciója a helyi egészségügyi biztosoknak, 6. pont.

⁶⁹ Dávid: i. m. 82.

⁷⁰ MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1739. No. 12. 3. pont.

⁷¹ MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 199. 4–5. pont és uo. 6. Acta sanitatis, 1. 4. No. 200. Bihar vármegye biztosának instrukciója, 9. pont.

próbálták meggátolni, mint amilyenek napjainkban is megfigyelhetők: csökkentették vagy megtiltották a társas érintkezéseket és csoportosulásokat. Elrendelték például az iskolák és templomok bezárását, megtiltották a nyilvános temetéseket (még a temetőbe sem lehetett kilátogatni), nem lehetett vásárokat és borkiméréseket tartani, és zárva maradtak a kocsmák.⁷² A hatékonyság természetesen a 18. században is a lakosság fegyelmezettségén, együttműködésén vagy ellenállásán múlt.

Törökszentmiklós egyike volt azon településeknek, amelyek ugyan az ország belsejében feküdtek, mégis 1743 tavaszán továbbra is fertőzött gócpontnak számítottak. A ragály eredetét a helyiek egyértelműen a vásárra „jövők-menők” számlájára írták, továbbá úgy vélték, hogy a betegséget a katonaságnál megfertőzöttek hurcolhatták be. Nagy István, Heves és Külső-Szolnok vármegye egészségügyi biztosa rendszeresen tájékoztatta Károlyi Sándor grófot, a Tiszántúli kerület királyi biztosát a járványhelyzetről (*infectio*), és jelentéseiből végigkövethetjük a járvány elleni védekezés szakaszait, a fertőzött településeken alkalmazott intézkedéseket. A fertőzötteket elkülönítették, elzárták (ők a *praecludáltak*), a „víz közé” telepítették, azaz a beteget a városon kívül, feltehetően a Tisza kanyarulatai által körbefogott helyen helyezték el. Az előírtak szerint rendszeresen megvizsgálták őket (*investigatio*), de ezt nem orvos, hanem „borbély” végezte, és csupán a távolból.⁷³ Nagy István beszámolóiban rendszeresen tájékoztatta Károlyit arról, hány fertőzött, hány gyógyult és hány elhunyt van a rábizott járványos területen – ettől függött a karantén jellege. A számadatokat szóban, kellő távolságból kiáltva közölték, az őrt állóknak ezt jegyzőkönyvben (könyvecskében) kellett vezetniük, és a listákat hetente elküldték a vármegyei alispánnak.⁷⁴ 1743 májusában Nagy István a számok alapján már bízhatott abban, hogy Törökszentmiklóson hamarosan megszűnik a járványveszély. Ezért is kérhette a grófot arra, hogy szüntessék meg a szigorú karantént (*rigorosa contumacia*), és hamarosan oldják fel a mérsékelt (*moderata contumacia*) zárlatot is.⁷⁵

Ajánlott házipraktikák

A pestisről már a kora újkorban is jelentek meg ismertetőik, leírások, tanácsadások. A 19. század elején a tévhitek megszüntetése céljából nyomtatásban már külön kis ismertetőket is terjesztettek. Ezek felhívták a figyelmet a közvetlen érintkezéssel és

⁷² MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 199. 13. pont; MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 199. 6–7. pont.

⁷³ Nagy István Heves vármegye egészségügyi biztosának jelentése, 1743. április 10. MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Fasciculi mensium: Litterae (C 20), 1743. április 14. – A borbélyokról: Balázs: *Mária Terézia...* 207–208., 274–275.

⁷⁴ Lásd Csaroda példáját: MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1739. No. 12. 6–7 pont.

⁷⁵ Nagy István Heves vármegye egészségügyi biztosának jelentése, 1743. május 11. MNL OL C 37 Acta pestilentia. Károlyi Sándor királyi biztos iratai, 1743. május 18.

cseppfertőzéssel terjedő betegség veszélyére, mint például kézdiszintléleki idősebb Kováts Antal marosvásárhelyi orvos 1829-ben kiadott füzetkéje, amely *Jegyzések a' pestisről* címen látott napvilágot.

A hatóságok a magánszemélyek részére is különböző tanácsokat adtak, és már korábban bevált (vagy legalábbis annak tartott) házi módszereket, praktikákat javasoltak – ezekből kitűnik, hogy elsősorban általános, mindennapi ajánlásokat tettek, amelyek óvatosságra és mértékletességre intették az embereket. Az egyik ilyen alapvető tanács volt, hogy kerüljék az ismeretlenekkel való találkozást, továbbá a használt ruhaneműk vásárlását, viselését, vagy a talált holmik összeszedését és használatát. A lakásokat, szobákat tisztán kellett tartani, és az egyik leghatásosabb eszköznek a szellőztetést, a tiszta levegőt tartották. A mindennapi higiénia fontosságára is felhívták a figyelmet: gyakran cserélik a fehérneműket, tartásuk tisztán az öltözéket, az ember *„napjában sok ízben mossa-meg kezeit, és ortzáját etzettel, olyan vigyázás mellett, hogy az etzet szemébe nem menjen”*. A pestises betegeken feltehetően nem segített, ám valószínűleg az általános közérzeten és állapoton javíthatott az a tanács, hogy mértékletesen fogyasszanak ételt és italt, illetve az, hogy tartózkodjanak a nehéz húsok és zsíros ételek (név szerint a disznóhús és a szalonna) fogyasztásától.⁷⁶

Mai szemmel nézve is modern résznek tűnik az a tanács, amelyben a pestisjárvány idején az emberek mentálhigiénés állapotáról van szó, és meglepő lehet, hogy már a 19. század elején úgy tartották, az emberek lelki állapota kihatással lehet a betegségekre: *„[...] mérsékelje az Ember minden kívánságait, és indulattyaait, az harag, bánat, szomorúság, és félelem igen ártalmas az Pestis idején, ellenben az vig, meg-elégedett, és az Isteni-Gondviselésre bizott természet hathatós oltalmazó eszköz a' Pestis ellen.”*⁷⁷

A nép körében nyomtatásban is közreadott tájékoztatókból megfigyelhető, hogy az ecetnek jelentős védőhatást tulajdonítottak. Általános körben alkalmazták lemosás, áztatás, sőt gőzölés során – ilyenkor tüzes vasma öntötték az ecetet, és annak gőzével próbálták a levegőt tisztítani. Pestis esetén még az ecettel kevert meleg vízben való fürdőt, kéz- és arcmosást is javasolták.⁷⁸

A másik általánosan alkalmazott módszer a füstölés volt – a különbségek legfőképpen abból adódhattak, hogy miből készítették az elegyet. A legáltalánosabban elterjedt alapanyag a „büdöskő” (kénkö) volt – pestis idején a fertőzött lakos házában, kamrájában, pitvarában, sőt kemencéjében is ezzel kellett fertőtleníteni, egy órán keresztül égetve. A füstöléshez néha a „büdöskőből”, salétromból, törött fenyőmagból vagy búzakorpából készült elegyet gyújtották meg. A lakásokban is

⁷⁶ Az Erdélyi Gubernium 1813/9454. számú nyomtatott körrendelete a pestis idején alkalmazható oltalmazó eszközökről. MNL OL F 120 3. No. 48. 1–4. pont.

⁷⁷ MNL OL F 120 3. No. 48. 5. pont.

⁷⁸ MNL OL F 120 3. No. 48. 3. pont; MNL OL F 120 3. No. 91. Az Erdélyi Gubernium 1815/10897. számú nyomtatott körrendelete a pestis jeleiről.

ajánlott volt az egészségügyi füstölés: fenyőmaggal vagy fenyőfaforráccsal, esetleg az előbb említett eleggyel.⁷⁹

A házi praktikák egy másik módszere volt a faolajos ledörzsölés – ezt azoknak javasolták, akik éltek a gyanúperrel, hogy elkaphatták a járványt. A melegvizes-faolajos oldattal történő bedörzsölés és az azutáni izzadás állítólag jót tett a betegeknek, „*kivált-képpen ha le-fekvése alkalmatoságával egy néhány fin'sia herba-tejet iszik*”.⁸⁰

A szokásos, eddig felsorolt fertőtlenítő anyagokon kívül házi „*orvoslo szerek-hez*” is fordultak. Különösen a fokhagyma hatásában bíztak, ráadásul ez olyan hozzávaló volt, amelyhez a szegényebb emberek is könnyen hozzájuthattak. A betegség elkerülése végett fokhagymás cibere vagy éppenséggel ecetbe aprított fokhagymadarabok fogyasztását javasolták, esetleg fokhagymás vizet kellett inni, vagy ezzel a folyadékkal akár az egész testet bekenni. A fokhagymán kívül más gyógynövényeket is előszeretettel alkalmaztak. A lázas betegeket például reszelt torma és tejföl, máskor kígyóhagyma (vadsnidling) és ecet keverékével kenték be vagy mosták le. A pestises kiütések enyhítésére vízben főtt lestyángyökérből készült meleg italt javasoltak. Mivel a lakosoknak nem volt nagy bizodalomuk a patikában kapható szerekhez, helyettük inkább a kámforos pálinkát nevezték meg⁸¹ – ez feltételezhetően tetszést arathatott a magukat betegnek tartók körében. A járványos időben gyakori volt az éhínség – az Erdélyi Gubernium nyomtatott javaslata erre is kitért: a Rumford-leves elterjesztését szorgalmazta. Az angol származású Benjamin Thompson (Rumford grófja) receptje szerint az árpakásából (darából), száraz vagy feles borsóból és földi magyaróból (burgonyából) kellett folyamatos kevergetéssel pépet, krémlevest főzni, a végén megsózni és ecettel savanykásra ízesíteni. A levest a kemény kenyérszeletre merték, de csak közvetlenül a fogyasztás előtt, hogy az ne ázzon el teljesen. Ha volt, ezt is lehetett pácolt hússal, füstölt szalonnával ízesíteni.⁸²

A karantén után

Az igazolások

Akár fertőzésmentes időben érkezett az utazó az országon kívülről, akár pestisjárvány idején indult útnak, le kellett töltenie a kötelező „tiszuló időt” – mind a határvidéken felállított vesztégzárállomáson, mind az ország belsejében ideiglene-

⁷⁹ MNL OL F 120 3. No. 48. 7. pont.

⁸⁰ MNL OL F 120 3. No. 48. 8. pont.

⁸¹ MNL OL F 120 3. No. 116. 2–3. pont. Az Erdélyi Gubernium 1817/4138. számú nyomtatott körrendelete a pestis idején alkalmazható házi orvosságokról, 1817. május 3.

⁸² MNL OL F 120 3. No. 112. Az Erdélyi Gubernium 1817/760. számú körrendelete az éhínség idején készítendő levesről.

sen kinevezett helyen. A további közlekedés érdekében írásos igazolással kellett vagy ezt a letöltött várakozási időt igazolnia, vagy azt, hogy fertőzésmentes terület-ről érkezett.⁸³ Ezek az egészségügyi igazolások a tengeri hajózás során kiadott nyílt levelekhez voltak hasonlatosak, idegen elnevezésük (*fede di sanità*, *Sanitätsfede*) is az olasz tengerészeti nyelvből származik.⁸⁴

Az 1738 és 1743 közötti pestisjárvány során azt is előírták, milyen igazoló levél szükséges az utazóknak. Aki a járvány sújtotta országban útnak indult, annak III. Károly király 1740. április 16-án kiadott rendelete értelmében *passust* (úti levelet) kellett bemutatnia, és mindazokat vissza kellett fordítani a kijelölt járványvonalától, aki ilyenrel nem rendelkezett. Ha Pozsonyba vagy az osztrák örökös tartományokba akart bárki eljutni, akkor nekik is ezt a bizonyoságlevelet, egészségügyi igazolást kellett bemutatniuk. Ez esetben is különbséget tettek a „tisztá” (járványmentes) és a fertőzött területekről érkezők között, és éppen ennek ellenőrzésére szolgált az igazolás. Azoknak, akik a nem fertőzött területekről érkeztek, az alispán vagy a szolgabíró igazolta, hogy a megelőző négy hétben nem léptek ki vármegyéjük határán túlra – tehát nem volt alkalmuk arra, hogy megfertőződjenek, és így a járványt továbbhurcolják. Az igazolás birtokában ugyanis mentesültek a kötelezően letöltendő karantén alól. Az igazolás tartalmát a rendelet külön is előírta: a név és jogállás mellett a kiindulási települést és vármegyét is meg kellett adni, majd részletes személyleírás következett. Ha az utazó azonban a fertőzött területről vagy a pestiskordonon túlról érkezett, akkor csak egy külön bizonyoságlevél birtokában mozoghatott. Ezzel tudta igazolni, hogy az előírt négy hét kontumáciát (veszteglő-időt) letöltötte és áruját megtisztították.⁸⁵ Ha egy települést lezártak, vagyis karantén alá helyeztek, a zár feloldását követően az illetékes törvényhatóságok (vármegyék, városok) voltak jogosultak arra, hogy úti levelet állítsanak ki az útnak induló lakosaik (kereskedők) számára, amellyel azok igazolhatták, hogy már járványmentes területről érkeztek.⁸⁶

A 1770. évi egészségügyi szabályrendelet a vesztegzárállomás igazgatójának feladatául szabta, hogy térítésmentes igazolást, bizonyoságlevelet állítson ki a letöltött „tisztuló időről”, amellyel azután közlekedni lehetett az országban. Az igazolásnak tartalmaznia kellett a személy nevét, életkorát, külsejének leírását, a vesztegzárba hozott állatokat és árukat. Az okirat hitelességét és azt, hogy az irat felmutatója

⁸³ Néhány külföldi példa: Prága magisztrátusa által kiállított bizonyoságlevél, Prága, 1749. július 4. MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, *Insinuata Armorum Praefecturae* (C 15), 1749. július 4.; A Trieszti Kormányzóság által 1779-ben kiállított útlevél: MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, *Acta secundum referentes* (C 43), Apponyi, 1781. F. 3. p. 39.

⁸⁴ Balázs: *A tengerészeti egészségügy...* 65–66.

⁸⁵ A III. Károly által 1740. április 16-án kiadott rendelet. MNL OL P 396 6. *Acta sanitatis*, 1. 1740. No. 292.

⁸⁶ Debrecen város tanácsának „passzusa” a Szegedre tartó Méhész Lukács polgár számára, Debrecen, 1740. június 7. MNL OL P 396 6. *Acta sanitatis*, 1. 4. No. 2.

„tökéletes egészségi állapotban” hagyta el a veszteglőházat, az igazgató és a vesztegzárállomás borbélymestere vagy orvosa az aláírásával igazolta, és ellátta a vesztegzárállomás saját pecsétjével.⁸⁷ A 18. századi pestisjárvány idején ezeket az igazolásokat még kézzel töltötték ki, de az 1760-as évek végétől erre a célra már formanyomtatványok készültek, külön az utazó személyek (*Sanitäts-Fede für Personen*), külön a portékájuk számára,⁸⁸ és a változó adatokat kézzel vezették rá.⁸⁹ Az igazolásokról kitűnik, hogy az utazóknak járványmentes időszakban eltérő számú napot kellett karanténban tölteniük, de ez járványgyanús vagy fertőzött időszakban három héttől több hétig terjedhetett.

Az igazoláson feltüntették az utazó úti célját és azt a hatóságot is, ahova utalták a következő útlel kiállításához. Az iratokon található számozás az adott évben kiállított igazolások sorszáma volt. A vesztegzárállomásba belépett személyekről ugyanis jegyzőkönyvet kellett vezetni.⁹⁰ A 18. század végére ezek a jegyzőkönyvek is előre nyomtatott formában készültek, és bennük a részletes személyes adatokon túl a kiállított igazolás számát is feltüntették – így az visszakereshető volt.

Fertőtlenítő eljárások

A karanténidő elteltével is komoly higiéniai előírásokat kellett betartani mind a vesztegzárállomásokon, mind a karantén alá vont településeken. Ennek alapját a fertőtlenítés képezte, akár volt tényleges haláleset, akár nem, tehát akkor is, ha korábban csak fertőzékenység állt fenn. A karantén alá vont településeknek szigorúan előírták a szükséges lépéseket, amelyekből jól látszik, hogy a 18. század közepén még úgy vélték, a fertőzés a levegő útján is terjed, mivel a módszerek elsősorban a levegő tisztítására vonatkoztak. Füstöléskor például a ház valamennyi helyiségében legalább egy órán át kellett a már említett bűdöskövel (kénkővel) fertőtleníteni, sőt Károlyi Sándor kiadott rendelkezésében még azt is javasolta, hogy a cserfa szenét is adják hozzá. Ezután a falakon levő nyílásokat, lyukakat betapasztották, kimeszeltek, majd az ajtókat-ablakokat bezárták, hogy a benti levegő ne

⁸⁷ Balázs: *Mária Terézia...* 336–337. Ezt megelőzően is az igazgató és a borbélyorvos állította ki az igazolásokat.

⁸⁸ Uo. 76–77. Különböző változatokra lásd: Linzbauer: i. m. 1. kötet. No. 392. 1712. november 25-i rendelet.

⁸⁹ Például Marko Georg oszmán alattvaló számára kiállított egészségügyi igazolás, Zsupanecki vesztegzárállomás, 1807. január 6.; Grigor Thonosin oszmán alattvaló számára kiállított egészségügyi igazolás, a Tömösi-szorosnál levő vesztegzárállomás, 1817. május 20. MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum commerciale (C 64), 1825. F. 56. p. 4.

⁹⁰ Lásd például: MNL OL C 37 Lad. B. Fasc. 7. No. 10. 1770. március 9. A körösmezői vesztegzárállomás jegyzéke 1770. január hóra és mintatáblázat. A 18. század végéről: MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Acta contumaciae Ireghiensis (C 139), No. 3. Az ürögi vesztegzárállomás jegyzőkönyvei, 1796. április–június; No. 4. A satrincai vesztegzárállomás jegyzőkönyvei, 1795. november–1796. június. és Sutterlúti: i. m. passim.

keveredhessen a külsővel. Ekkor oltatlan meszet gyújtottak meg, amelyet ráadásul ecettel leöntöttek. A forróság és a létrejövő gázok a kortársak szerint erőteljesen kiszorították a fertőző levegőt, és ezért gondolhatták, hogy ennek következtében elpusztíthatják a pestist okozó anyagokat. Ezt követően három napon át lúggal kellett lemosni a nyílászárókat és azokat a bútorokat, amelyeket a fertőtlenítés előtt nem lehetett kivinni a házból. A háromnapos kezelést ecetes lemosással fejezték be. Fontos előírás volt a szellőztetés az ezt követő nyolc napon, vagyis jól látható, hogy a korszakban ismert valamennyi fertőtlenítő, levegőtisztító módszert alkalmazták, akár ezeket kombinálva is.

A fertőtlenítés során nem csak a pestisesek ruházatát, hanem az ágyakban használt szalmát és szalmazsákokat, a lepedőket, pokrócokat és paplanokat is elégették. Az olyan ruházatot, amelyet még használatra szántak és amelynél ez nem ártott, először három napig sós vízbe vagy erős lúgba áztatták, majd erős dörzsölést követően mosták csak ki. Itt is nyolcnapos szellőztetést írtak elő. *„Menték, dolmányok és egyéb köntösök, hasonló szellőzéssel, füstöléssel emundáltassanak [tisztítottassanak].”*⁹¹ Az előírások betartását, így a ruházat és egyéb holmik elégetését Biharban a helyiek közül kinevezett személyre (*emundans commissarius*) bízták. Neki kellett erről igazolást kiállítania a kijelölt királyi biztos számára a következőket jelentve: *„Azon 21 napok alatt az pestises házakat szüntelen füstöltettük, újonnan kimázoltattuk, a pesttisben meghóltak[na]k, és abból kigyógyultak[na]k elmaradt köntösöket (kiket mosás és szellőztetés által nem lehetett kitisztítani) meg égettettük, ágybéli eszközöket pedig és fejér ruhákat szüntelen mosattuk, és szellőztettük [...]”*⁹²

A karanténállomásokon is hasonló módszerekhez folyamodtak a fertőzést követően: először itt is füstölést alkalmaztak, majd a kalyibák falait friss mésszel kenték le, végül 42 napon keresztül szellőztettek, és csak azután lehetett a helyiséget ismét használni. A füstöléskor a vesztegzárállomásokon kétféle elegyet alkalmaztak: a helyiségek, áruk, poggyászok tisztításakor salétromból, kénből, szurokból és sztóraxgyantából készítettek keveréket. A vesztegzártelenen használták a kimondottan büdösnek nevezhető elegyet, amely a borókafehérő fájából, babérlevélből, borókabogyóból, tömjénből, kénből állt össze, és ehhez a kos szarvából vagy ló patájából szarureszeléket adtak. (Feltehetően ez utóbbi szagától viszolyoghattak a bolhák.)⁹³

Az elővigyázatossági intézkedések ellenére 1795-ben a Habsburg Monarchia déli határvidékén újabb pestisjárvány tört ki. A bécsi udvar szigorú határvonalat húzott, és újabb vesztegzárállomások felállításával igyekezett megfékezni a járvány terjedését. Külön (ideiglenes) karanténállomásokat létesítettek Újvidéken,

⁹¹ MNL OL, P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1743. No. 59. Ordo emundationis. 1–7. pont.

⁹² MNL OL, P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 162. Margita község bizonyáglevelé, 1740. február 9.

⁹³ Balázs: *Mária Terézia...* 331.

Újpalánkán, a Szerém vármegyei Klisszán és 1796 márciusában Ürögön.⁹⁴ A szigorú intézkedéseknek és ellenőrzéseknek köszönhetően 1796 nyarára sikerrel jártak megállították a pestist. A 19. században (főként Erdélyben és a déli határvidéken) még elszórtan pusztított a pestisjárvány, de ezt követően a legnagyobb méretet öltő járvány a Magyar Királyságban a második világméretű kolerajárvány részeként kitört 1831. évi kolerajárvány volt. A védekezési módok alig tértek el a korábbi évszázadokban alkalmazott eljárásoktól: elzárás, megfigyelés, távolságtartás, fertőtlenítés – a bemutatott példákban is jól látható, hogy a megfelelő védőoltás feltalálásáig ezek maradtak a leginkább célravezető módszerek mind a mai napig.

KRISZTINA KULCSÁR

“WHAT TO LOOK OUT FOR DURING A PLAGUE” Epidemic control on the border zone and inside the Kingdom of Hungary during the eighteenth century

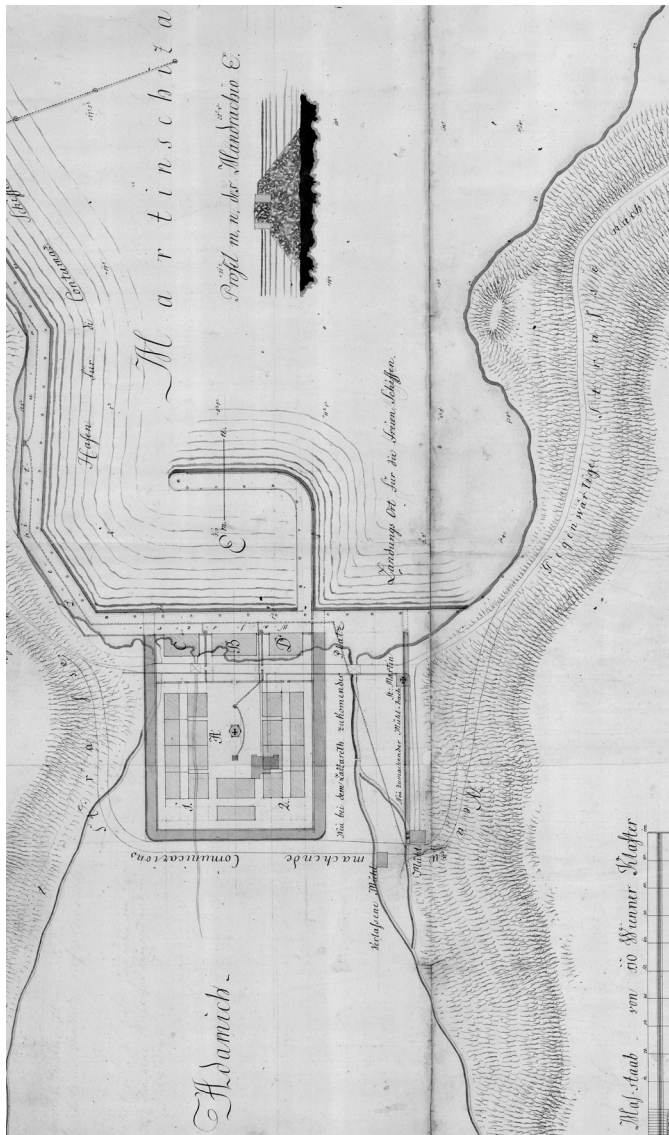
On the southern and western frontiers of the Habsburg Monarchy the construction of a quarantine-line began after the Treaty of Passarowitz in 1718, and it was completed in the 1760s and 1770s. The regulations of the quarantine, the duties of the personnel were determined according to unitary principles by the Healthcare Normative (*Generale normativum in re sanitatis*) of 1770. It listed in the Kingdom of Hungary and Croatia eight, in the Banat of Temeswar four, and in the Grand Principality of Transylvania and at the mountain passes nine entry point to the country. On the northern border nine quarantine stations were built, which performed not only sanitary, but also defence duties, in the fear of a Russian or Prussian invasion, but only after 1770. Those who entered to the country from abroad had to spend 21, during pandemic period 42 days in the quarantine stations, which were built according to the strict precautionary regulations. The personnel of the quarantine station disinfected the livestock, goods and other cargo with washing, ventilation and sometimes fumigation.

The epidemic control within the country can be known in particular from the measures against the plague of 1738 and 1743. The general central provision did not exist at the time and the local defensive instructions were different. However, the main goal was to block the infected and to restrict the free movement of the possibly infected people, so the large gatherings (such as fairs, masses and funer-

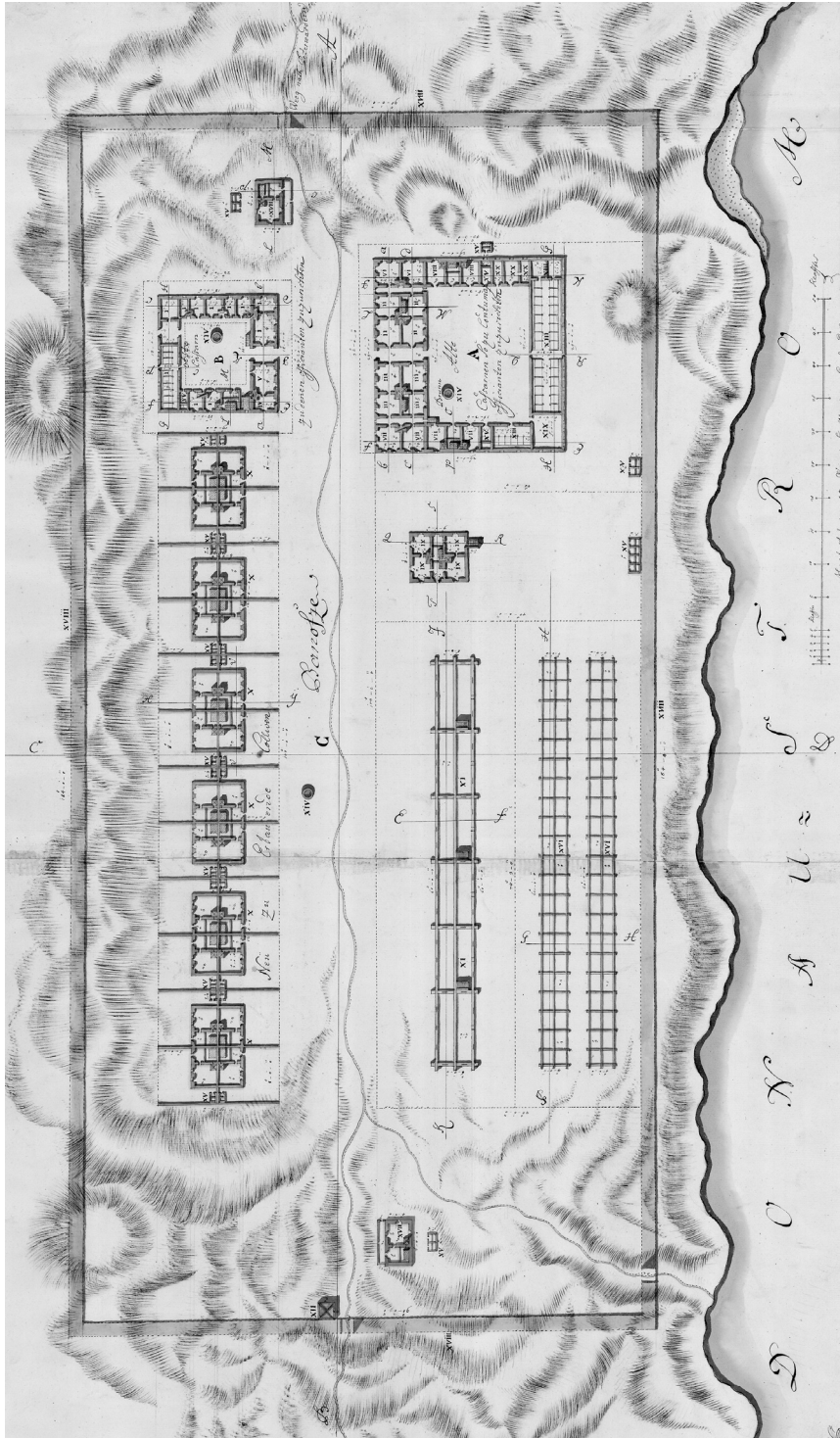
⁹⁴ Ezekhez lásd a vesztegzárállomások fennmaradt (töredékes) iratanyagát: MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, *Acta contumaciae Neoplantensis* (C 137), *Acta contumacialis directoris Palankiensis* (C 138), *Acta contumaciae Ireghiensis* (C 139) és *Acta contumaciae Klissiensis* (C 140).

als) were banned. Those, who violated these instructions, could be sentenced to death. Houses and movables were disinfected with sulphur, slack lime and vinegar, and fumigation was used often too. Travelling inside the country was only possible with a special document, which proved that the holder came from an uninfected area, or spent the necessary quarantine period. Until the invention of the appropriate vaccination, the containment, surveillance, distancing and disinfection were used as methods to curb infectious epidemics.

Melléklet

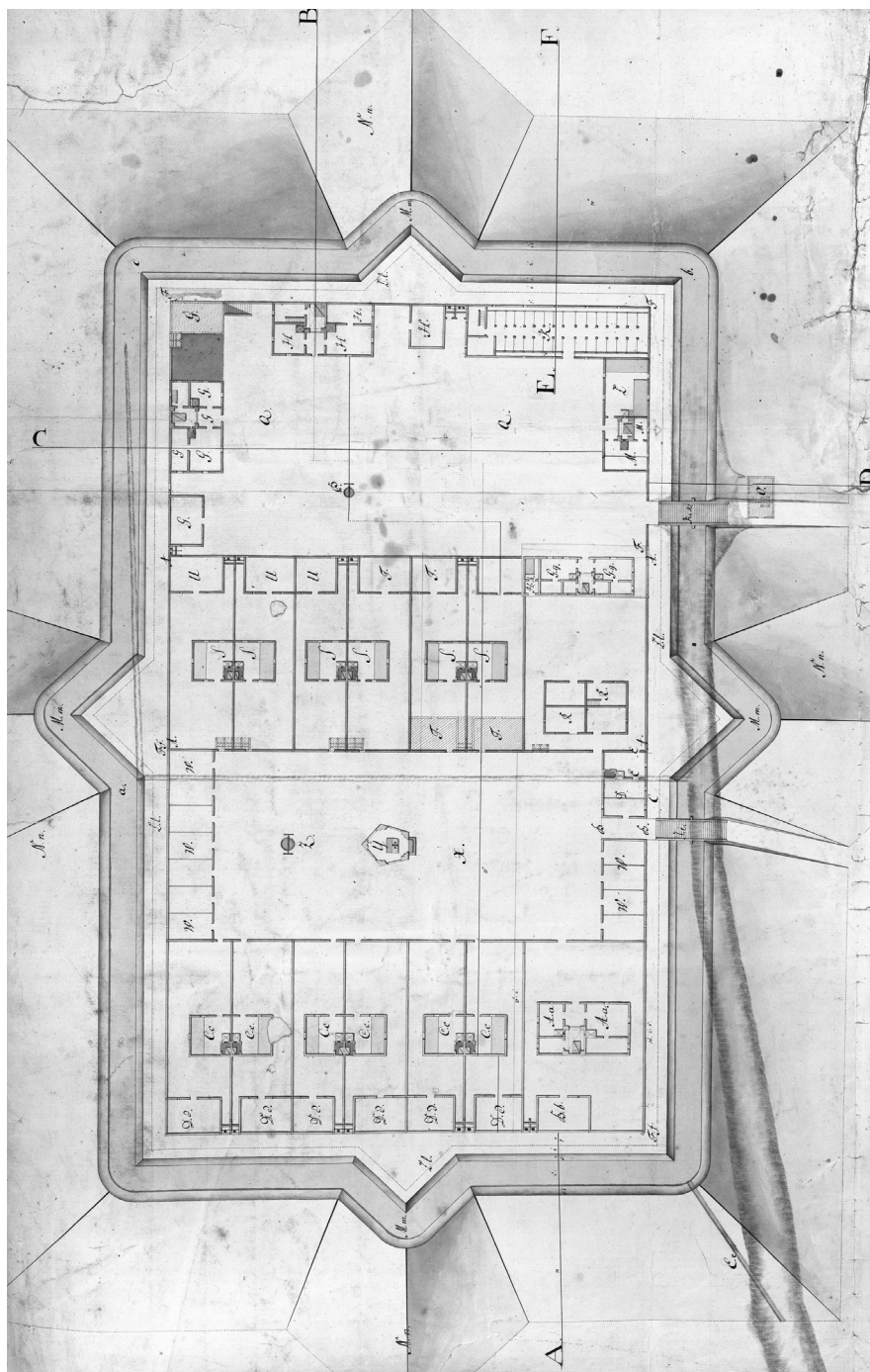

I. kép. A Fiume melletti Martinschiza-öböl helyszínrajza a veszteglőállomással, 1805 (részlet)
Jelzet: MNL OL, Térképtár, Helytartótanácsi térképek (S 12), Div. XII. No. 32

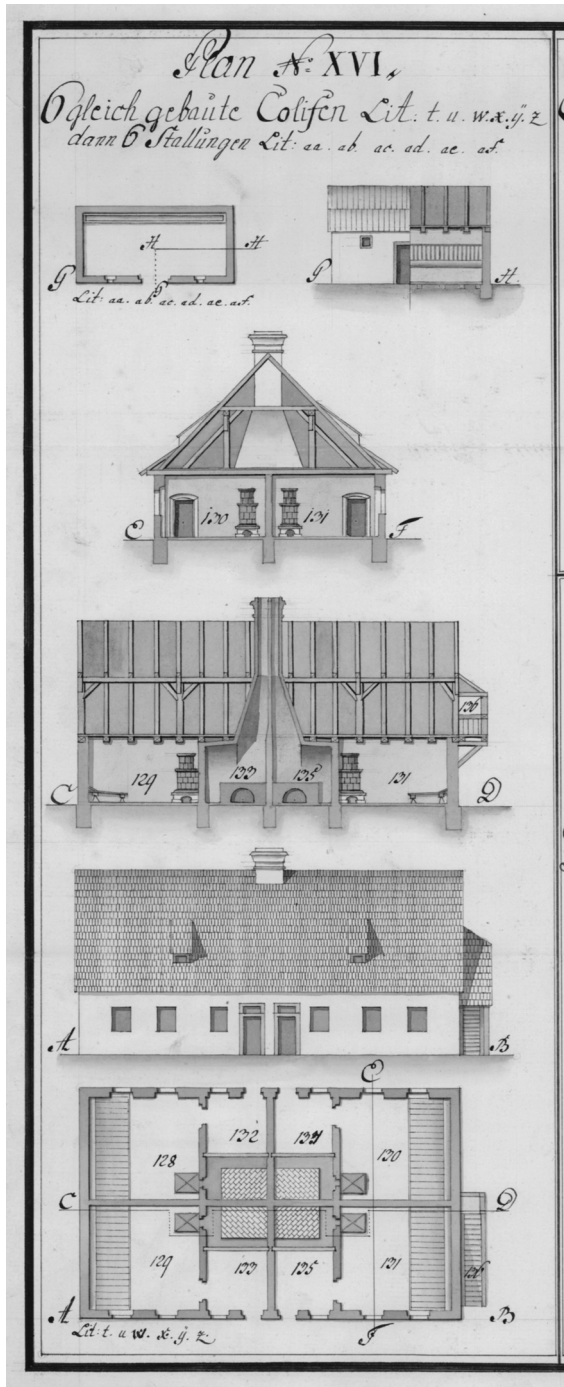

3. kép. A tervezett banovcei vesztégarállomás, 1762

Jelzet: MNL OL, Térképtár, Helytartótanácsi térképek (S 12), Div. XII. No. 29/4

4. kép. A Vereckére tervezett vestegzártételep helyszínrajza (részlet), 1771
MNL OL, Tervtár, Esterházy család cseszneki ága (T 31) No. 1

5. kép. A zimonyi vesztgárállomás kalyibáinak (Colifen) tervei, 1774
Jelzet: MNL OL, Tervtár, Delineationes aedilium (T 1) No. 107/5

